

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հայ գաղթականների վերադարձը.—Հայ ժողովուրդը, իր հոգևոր պետերը և թիւրքաց կառավարութիւնը.—Ձինուած աւաղակներ և անգէն աշխատաւորներ.—Ձէնք կրելու իրաւունքի վերացումը.—Հայ ազնուականներ.—Մանուկ բէլ.—Աշակերտների ֆիզիկական զարգացման մասին հոգատարութիւն.—† Բեկետով, † Սեմիրադսկի:

Գաղթականները կարսում:

Գաղթականները գնում են... վեց-եօթ տարուայ անորոշ, խեղտող, սպասողական կացութիւնից յետոյ վերջապէս նրանք վերադառնում են հայրենիք:

Նրանց ասացին. որ կարող են մնալ բարեկարգ ու խաղաղ երկրում, վայելել կեանքի, պատուի, գոյքի ապահովութիւն, բայց նրանք անկարող եղան ընդունել բարեմիտ հրաւերը. պաշտատւմ էր զլխաւորը, էականը, հայ գեղջուկի աշխատանքն ու նուիրական քրտինքը բեղմնաւորող մայրը՝ հողը: Երբ չը կայ հողը՝ չը կայ ոչինչ, հայ գեղջուկը սերմ է, նա ապառաժի վրայ չի բուսնի, արմատ չի ձգի:

Քանի մի տարի առաջ՝ երբ նրանք առաջին անգամ հաւածական ու տառապած ոտք կոխեցին մեր երկիրը, չը նայելով իրանց կրած բոլոր սարսափներին, նրանք շուտով, շատ շուտով վերադառնալու վարդազօյն յոյսերն ունէին: Իրանց լեռներն ու ձորերը հեռաւոր կարմիր մշուշի միջից ասես նրանց թարթում էին ժպտում: Մի յուզիչ ու վսեմ բան կար այն յամառութեան մէջ, որով նրանք աշխատում էին մնալ իրանց հայրենիքից բերած զգեստներով, կարծես նրանք իրանց զգեստների ծալքերում կրում էին այն անօրինակ ոյժի թալիսմը, որ նրանց վերադարձի և լաւ ապագայի յոյսեր էր ներշնչում, վառ էր պահում հաւատը, հայրենի խրճիթի, լեռ ու ձորի, դաշտի

ու արտի հոտն ու յիշատակը կապում էր այդ մաշուած, ծուխի ծուխի եղած քուրջների հետ նրանք վախենում էին հանել, դէս ձգել այդ զգեստները, կարծես հայրենի արտերի և դաշտերի մէջ մաշուած այդ ցնցոտիների իւրաքանչիւր կտորը իր հետ կը տանէր նախ նրանց յոյսերի մասը, նրանց հաւատը կը խախտէր: Եւ քաշ էին դալիս երկրէ երկիր նոյն մաշուած պատառ պատառ զգեստներով, նոյն փայփայած, բայց գունատ, երերուն յոյսով՝ վերադառնալու իրանց նոյնքան գունատ, նոյնքան աւեր ու յօշոտուած հայրենիքը:

Ես չեմ կարող մոռանալ կրէք մի ծերունի գաղթական, որ երկար ժամանակ թելերով կապկապում էր հայրենի երկրից բերած իր ծուէնները, նրան առաջարկեցին ցրտից պաշտպանելու համար հագնել զինուորի մի հին վերարկու. բարեսէր մարդիկ էին առաջարկողները, նպաստ և զգեստներ էին բաժանում, ծերունի գաղթականը առաւ իր համար այնքան տարօրինակ այդ վերնազգեստը, դիտեց երկար, ցուրտ էր, հագաւ, իր վրայ նայեց վերից վար, ապա հանեց, դէն դրեց, և արտասուելով դուրս դնաց իր ցնցոտիներով. կարծես օտարի վերարկուն իր յոյսերի, իր արժանապատուութեան, նոյն իսկ հայրենիքի պատանը լինէր, նա անկարող եղաւ թաղել միանգամից այնքան գեղեցիկ բաներ: Հայի դարաւոր պատմութիւնն էր կրկնուում այդ ծերունու յուզմունքով, նրա մարած աչքերից քամուած արցունքի կաթիլներով:

Հայ գիւղը, որքան և բազմամարդ լինի, նա մի ընտանիք է, մի հատիկ նահապետական տուն: Եւ գաղթողները հատ հատ մարդիկ չէին, այլ գիւղեր, ամբողջ համայնքներ, այդպէս էլ թափառեցին նրանք, հարևաններից անբաժան, միասին տառապեցին, միասին լացին, միասին յուսային: Դուռ դրան վրայ, պատկից ապրող հարևանները, օտար երկրում էլ հայրենի գիւղի պէս մի բան կազմեցին տարափոխիկ թռչունների պէս, հեռաւորը երազեցին և նոր ցաւերի տակ, միասին կռացան: Եւ նստում էին նրանք իրար կողքի, պատերի տակ, աշնանային արեւի առաջ, աղքատի արևի, և խօսում, խօսում ձերկրից, վաթմանից, սեւ բազդից: Արցունքի ու ցաւի մէջ հարսանիքներ էլ տեղի ունեցան, սգաւորի հարսանիք, բայց միշտ աղջիկ ուղեցին հարեւաններից, աղջիկ առան դարձեալ հարեւաններից: Նրանք չէին ուզում իրանց զաւակը օտար երկրում թողնել, և օտարին իրանց հետ տանել հեռու հեռու. չէ որ նրանք հաւատացած էին միշտ, որ չուտով յետ են դնալու, չուտով տեսնելու են հայրենի հողը: Եւ երկար ժամանակ աշխարհի ծովի վրայ նրանք միասին թիավարեցին իրանց դժբաղդութեան

նաւը: Յոյսը կար... Փրկարար, կենսաւէտ, մխիթարիչ յոյսը: Անտուռն ու թափառական, այս ողորմելի վտարանդիները կուրի ամբերում Արածանին երազեցին, Արաքսի ալիքներից լուրեր հարցրին Բինգեօլի բարձրութիւններից, Բարձր Հայքի ձորերից, ուր լսել էին աշխատաւորների երգերը, ուր բարեբեր հողը դատապարտուել է բռնի ամուլութեան: Հարցրին և սպասեցին: Եւ այսպէս տարիներ...

Այժմ վերադառնում են, որովհետեւ էլ սպասել հնարաւոր չէ: Շատերն այնտեղ երկրում թողել են իրանց մերձաւոր սիրելիները, ընտանիքը, բազմամարդ նահապետական ընտանիքը տարիներից ի վեր պատառ պատառ է եղել իրանց սրտերի պէս: Մնացածները մոխրի վրայ սգացողների նման սպասում են իրանց «ղարիւր-կուրբալներին», մէկն իր եղբօրը, մէկն իր ամուսնուն, հօրը, քրոջը զաւակին. սպասում են, որ վերադառնան, ամեն բան նորից սկսելու համար: Սրանք օտարութեան մէջ, հայրենի հողի, մշակութեան, հալալ քրտինքի կարօտը սրտերում, վերադառնում են իրանց սիրելիներին հասնելու:

Երկու պատկեր կանգնած է նրանց առաջ. դժբաղդ վաթան, արիւնոտ անախկալներով հարուստ մի ապագայ, հայրենի օջաղի, արտի, դաշտի, ջրի օդի մէջ, և արկածալից, թափառական մի կեանք օտարութեան մէջ. երկուսն էլ անհամբոյր, երկուսն էլ խեղտող, հոգեհան, և գաղթականներն առաջինն ընտրեցին: Խեղճերին թւում է, որ հայրենի հողը, էլի մայր է, հարազատ մայր, որ ծոցը ինչ էլ լինի ջերմ է, ստինքը պարարիչ: Փոթորկոտ մի ծովի ուռած ծփանքների պէս կատաղի հողմերով մղած, զարկուեցին ամբերի լեռ-ապառաժներին, զարկուեցին կակնոտով, լացով, այժմ նորէն յետ են գնում գրաւելու իրանց նախկին տեղերը, թէև արկածումը դեռ չի դադարել: Զուլտ բազումներն ունեն, հաւատում են այդ բազումներին, յաղթ թիկունք ու իրան ունեն, ուր կեանքի էնեգիան դեռ չի մեռել, վարել ու հնձել գիտեն, հող, հող են խնդրում:

Ինչպիսի ոգեւորութեամբ էր պատմում մի գաղթական իրանց հողի առատութիւնն ու բարեբերութիւնը, խոտն ու ցորենն ասում էր, մարդու կրծքին է հասնում, «հա հալա, չուն էս ա տեղ»։ Նա ձեռքով ցոյց էր տալիս իր կուրծքը, և աչքերը, այդ մարած, թախծապատ աչքերը այդ վայրկեանին փայլում էին ոգեւորութեան յանկարծական կրակով: Գեղեցիկ էր գեղջուկն այդ ժամին, ինքը հայ ժողովուրդն էր խօսում նրա շրթութուններով: հող, հող:

Պէտք էր տեսնել այդ սրբազան ոգեւորութիւնն, որոշելու համար նողկանքի, զգուանքի այն չափը, որին արժանի են հա-

յին հրէաների հետ համեմատող դազան մարդակերները. պէտք էր նայել այդ դեղջուկ դէմքին, ուր հողի կարօտը, իր արտերի ակօսանքի չափ, կնճիռներ էր քաշել, պէտք էր կարգաւ այդ դէմքը՝ Ըմրոնելու համար, թէ մինչև որ աստիճան ստոր, զազիր հողի պիտի ունենայ մարդ, այդպիսի ճակատին չարչի, վաշխառու անարգական ածականները չպրտելու. եւ որչափ շատ են այդ դէմքերը, հայ ժողովրդի մեծագոյն մասը, նրա ութսուն և աւելի տոկոսը, Հող, հող... վերադառնում են հողի սիրահարները խումբ խումբ. Օգոստոսի 10-ից սկսած թիֆլիսի երկաթուղային կայարանը մի անօրինակ, մի յուզիչ տեսարան է ներկայացնում ամեն երեկոյ. Մարտիրոսների մի կարաւան է այն, որ ցաւեր շարակած յամբօրէն բարձրանում է քարէ սանդուխներից, ներս է մտնում երրորդ կարգի դահլիճն և թափւում յատակի վրայ խառն ու անկարգ, խուլ մոմոցոյով, նստում է և սպասում է վերջին սուլոցին, որ նրան տանելու է դէպի մի սֆինքս:

Էլ համայնքներ, գիւղեր չեն, այլ մեծ մասամբ զատ զատ մարդիկ, կեանքի փոթորիկը նրանց բաժանել է իրարից, չպրտել հազար կողմեր. Գալիս են իրանց երեխաների, իրանց կանանց հետ, բերում են իրանց ամբողջ հարստութիւնը, որ շատ անգամ մի հատիկ մէշօկի մէջ է պառկած. Զգեստի նմանութիւն էլ չը կայ, հայրենի երկրից բերածը ծուկի ծուկի թափուել է օտարների դռներում, սահմանից մինչև Ռուսաստանի հեռաւոր քաղաքները. Հագել են, ինչ ձեռք են բերել, ինչ տուել են. Ողորմութիւնը նրանց խայտաբղէտ է դարձրել, միեւնոյն ընտանիքի մի քանի անդամներ քանի քանի տարագնների նմուշներ ունին իրանց տանջուած մարմինների վրայ, մէկը եւրոպական զգեստից մի բան ունի իւզոտ ու ճոռած, միւսը չուխայ, երրորդը հնոտի արխալուղ, մէկը գլխին թասագ ունի, միւսը ահագին փափախ, երրորդը զինուորական գլխարկ, ոմանք նման են չիրակեցու, ուրիշները դազախեցու, զարաբաղցու. ով ինչ կամեցել է, հագցրել է նրանց և ցաւերին համբերատար թիկունքները կրում են այդ բոլորը. Բարբառների մէջ էլ նմանութիւնը խախտուել է, խորթ անձանօթ բառեր են հնչւում, օտար ապչեցողցի բառեր. օտարութիւնը կրծել է բարոյական չէնքը, մի փոքր աւեր գործել հայրենի յիշատակների, յիշողութիւնների մէջ, շատ փոքր, բայց ամբողջութիւնը դեռ մնում է, դիմանում է. Նման և անփոփոխ են մնացել դէմքերը, թախծապատ դէմքերը. այդ խոհուն ու տառապալից աչքերը, որոնք բոլորն էլ նոյն յոյզն ու յոյսն ունեն. Արտաքին այդ բաղմազան պատկերի տակ թագնուած է ներքինը, նա որ ընդհա-

նուր է բոլորի մէջ, հոգու ցաւերը, հողի կարօտը, Շատերն իրար օտար են, անծանօթ, բայց հէնց տեղն ու տեղը, կայարանում, բարեկամանում են, ընդհանուր «դարդի» կապը շատ է զօրեղ, Հին օրերի հարեւանութիւնը վերսկսւում է, օգնութեան ձեռք են մեկնում իրար, քանի քանի չունենոր գաղթականներ իրանց հարեւանների դրամով, ծանր աշխատանքի քրքախնքի պտուղով, ճանապարհ ընկան և ձեռք չը մեկնեցին:

Որչափ վտխուռն են այս մարդիկ, վեց եօթ տարի առաջ իմ տեսած մարդիկը չեն. այն ժամանակ նրանք խեղճ ու կրակ մուրացկաններ էին, լալկան ու մեղի, այսօր նրանք դարձեալ մարդ են, դարձեալ բուհաւեր թռչունների պէս են, բայց էլ մուրացիկ չեն, նրանք չեն դիմում, չեն աղերսում նպաստ բաժանողին և դնում են, իրանց կացութեան, անորոշ ապագայի գիտակցութիւնն ունենալով հանդերձ, դիտակից են նաև իրանց մարդկային արժանիքի Մինչև այժմ նրանցից ամենաչունեւորներին, «Մշակի» բացարձակ մի քանի օրուայ հանգանակութեան չնորհիւ, կարելի եղաւ միայն ձրի տոմսակ տալ մինչև կարս, և միայն այսքան, և միայն այսքանով բաւականանում են խեղճերը:

Մինչև այժմ հազարից աւելի արդէն խմբուել են կարս, և դեռ գնում են նորերը և շուտով երեւի այնտեղ նրանց թիւը կը հասնի մի քանի հազարի: Գնում են և նրանք, որոնք որոշ չափով տանելի վիճակ էին ստեղծել իրանց համար մեր կողմերում, հայրենի հողի սէրը, որպէս դիւթական թալիսմ, քաշում տանում է ամենքին: Գնում են էլի մի անգամ բաղխելու անհիւրընկալ դարձած վաթանի դռները, գուցէ բացուի, գուցէ ներս ընկնեն և այնուհետեւ ո՞վ գիտէ...

Օգնել, օգնել է հարկաւոր ամենայայն չափով, ամեն տեղ, ամենքին, անխտիր, գաղթականը հարուստ չէ, նա հարուստ լինել չի կարող, որքան չար ու բարի է կապուած այդ կենդանի նահատակների ոտքերին, ո՞վ գիտէ, թէ ինչեր է սպասում նրանց, էլ տուն, օջաղ կայ, արտ ու անդաստան մնացել է, որքան աշխատանք, որքան քրտինք է հարկաւոր այնտեղ, ամեն բան պէտք է նորից սկսել...

Ա. Ա.

Մեր ընթերցողներին յայտնի է որ դեռ այս մարտ ամսում կառավարութիւնը առաջարկել էր թիւրքահայ փախստականներին՝ կամ ընդունել ռուսահայատակութիւն կամ վերադառնալ Թիւրքիա փախստականների մի մասը բարուրդ համարեց ընդունել ռուսահայատակութիւն և հաստատուելով Ռուսաստան